

2 секция
С.ҚОЖАНОВТЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ МЕН
МӘДЕНИ-МҰРАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕУЛҮ ЖӘНЕ НАСИХАТТАЛУЫ
ИССЛЕДОВАНИЕ И ПРОПАГАНДА ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ С.КОЖАНОВА

ӘОЖ 930.1: /191/:047.37

Кәрібаев С.Ө¹, Байназарова Б.Ә², Байжанова А.Ә¹*

¹т.ғ.к., доцент, «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі

М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

²т.ғ.к., аға оқытушы, «Өрлеу» БАҰО» АҚФ ТОЖШҚ бойынша ПҚБАИ, Қазақстан

¹тарих магистрі, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

XX ҒАСЫРДЫҢ АЛҒАШҚЫ ШИРЕГІНДЕГІ
ҚАЗАҚ ТАРИХЫ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕР

Автор корреспондент: alma_2786@mail.ru

Түйін: Мақалада XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі қазақ тарихы туралы зерттеулер қарастырылды. Ұлттық рухани жаңару аясында және ұлттық кодексінің негізінде тарих тереңдігінде жинақталған бай тәжірибенің көмегімен сананың өзгеруіне ерекше назар аудару қажет. Өкінішке орай, патшалық Ресейдің дәуіріндегі өз тарихымыз, Д Неру сөзі, колонизаторлар жазған отаршылдық елінің тарихы, ал кеңес дәуірінде сыныптық көзқарас бұрмаланған. Әрбір ұлт пен мемлекет өзінің тарихын қайта қарау жолын бастан кешті. Қазақ ұлттық тарихын қайта қарастыру және оны ғылыми жүйелеу XX ғасырдың 20-30 жылдарында тұңғыш рет басталды. Бұл асыл ісдің негізін А Бөкейхан, А.Байтұрсын, М.Дулатұлы, Қ. Кемеңгұлы, М. Тынышбаев, С.С. Асфендияров, Сейфуллин, Т.Рысқұлов, сондай-ақ қазақ зиялыларының және элитаның басқа өкілдері қатысты. Жағдайға қарамастан, олар ұлттық тарихтың қажеттілігін бірінші болып сезініп, сезінді. Сондықтан газеттер мен журналдардың беттерінде үнемі ғылыми мақалаларын жариялады. Шолпан, Тарихшы марксист, Тарихи журнал, Класс күресі, Большевик, Қазақстан большевигі, Жаңа мектеп, Сана, Қызыл Қазақстан сияқты журналдар мен газеттер ұлттық тарихты оқытуға арналған арнайы тараулар болған, онда беттерінде тарихи ғылымды қалыптастыру мәселелері көтерілді.

Кілттік сөздер: тарих, алаш, қайраткерлер, ұлт, тарихи журнал, газеттер, Елбасы, Н.Назарбаев.

Тарих жайдан-жай жасалмайды. Ол Елбасы Н.Назарбаев айтқандай «...Уақыт пен кеңестіктің көкжиегі тоғысқан кезде ұлт тарихы басталады»[1]. Тарих - тек өткен заман туралы білімдердің жиынтығы ғана емес, ол сондай-ақ әр халықтың бүгінгі мен ертеңіне бағыт - бағдар беретін ойлау жүйесі болып табылады. Танып тағлым алар, тасқа басылған шынайы, төл тарихы болмаған ел, соқыр жандай қарманып, күндік тірлігімен күн кешеді. Өткеннің өнегесінен нәр ала аламай, кешегісін бүгінгімен салыстырып сабақтастыра алмайды. Болашағы тұманға айналады. Оған қосымша «бұрмаланған» тарихы болса, одан өткен қасірет жоқ. Өйткені, «бұрмаланған» тарих отар ел үшін - қасірет, ал отарлаушы ел үшін - құдірет. Өкінішке орай, біздің төл тарих патшалы Ресей кезінде Д.Неру айтқандай «отар елдің тарихы отарлаушы елдің» көзқарасымен жазылса, кеңестік кезеңде таптық тұрғыда бұрмаланды.

Ауызша тарихтың кей жағдайда өзгеріске ұшырып отыратындығы белгілі. Жазба тарихтың жетімсіздігі мен отар кезеңіндегі тарихты «қасақан бұрмалау» халықты өз тарихынан адастырды.

Тарихты бұрмалап жазуға байланысты М.Шоқай «Тарих жазудың екі жолы бар. Бірінші жолы: зерттеуші өмірде болып өткен оқиғаларды көңіл қойып жинастырады.

Оларды хронологиялық тәртібі бойынша заманның жағдайын, ахуалына қарай зерттейді. Мәліметтер мен ақпараттардың бұлақтарын іздейді. Жиналған мәліметтерді өзінің ғылыми зердесінен өткізеді, орнына салады және ол мәліметтерден өзін бейтарап ұстай отырып, талдау жүргізеді шын мәніндегі ғылыми тарих, міне, осындай тәсілмен жазылады.

Екінші жол: Зерттеуші көздеген мақсаттарын күні бұрын белгілеп алады да, соған жету үшін оқиғалар құрастырады. Тіпті мақсаты қажет етіп жатса, оқиғаларды ойдан шығарады. Мақсатқа қайшы келетін бұлақ көздеріне жуымайды. Мұндай тарихшылар өзін бейтарап ұстаудың орнына оқиғаларға партиялық тұрғыдан талдау жасайды. Кеңес тепкісіндегі халықтардың ұлттық қозғалыстары туралы жазып жүрген большевик тарихшылар осы екінші түрге жатады.

Большевиктер жалпы ғылымда бейтараптықты мойындамайды. Ғылым олар үшін таптық күрестің баламасы. Сондықтан олар тарихты өздерінің болашақ таптық мақсаттары үшін пайдалануға тырысады. Өйткені олар тарих өткен өмірден мағлұмат беретін ғылым ғана емес, келешекке сабақ беруге қызмет ететін ғылым екенін де жақсы біледі» деп атап көрсеткен болатын [2]. Біздің қазіргі міндетіміз ғасырлар бойы бұрмаланған тарихтың орнына шынайы тарихты жазу. Өткен тарихын білмеген халықтың болашағы бұлыңғыр болады. Сондықтан қазақ халқы тарихын білмейтін адамды «жеті атасын білмеген жетесіз» деп баға берген. Осы тұрғыда әр кезеңнің көшбасшылары мен ақсақалдары жас жеткіншектерді төл тарихымен сусындатып отырған.

Қазіргі таңда рухани жаңғыру аясында ұлттық код негізінде сананы өзгертуде тарих қойнауында жинақталған бағалы тәжірибелерге назар аударудың маңызы зор. Бұл - жоғалтқаныңды түгенде деген сөз.

Төл тарихын түгендеуді әрбір халық пен мемлекет басынан өткерген. Мысалы, Петр I кезінде орыс тарихын жазу қолға алынып, «орыс тарихын жазуға шетел ғалымдарын араластыру қажет пе» деген мәселелер күн тәртібіне қойылғанда, орыс тарихнама ілімінің негізін салушылардың бірі, Петербор діни академиясының профессоры М.О.Коялович неміс ғалымдарының орыс елі тарихын жазуға араласқысы келгенін жақтырмай былай деген: «...мен..сауал қояйын, сыртқы елдегілердің орыс тарихын жазуға араласқанынан бізге келер пайда көп пе, зиян көп пе?» дейді де, «бұдан орыс тарихы іліміне келетін зиян өте көп, өйткені бұл пәнді орыс көзқарасынан алған тұрғыда дамитын жолды өз беделдерімен қиып тастайды» - деп өзі жауап береді. Бұдан шығатын қорытынды, әрбір ұлт, ел, өз тарихын өзі жазуы керек.

Ал, қазақтың ұлттық тарихын түгендеу, оны ғылыми жүйелеу ХХ ғасырдың 20-30-жылдары қолға алынды. Б.Момышұлы: Б.Момышұлы: «Ренжитінім - ұлтымның тарихы ұмытылып барады. Кешегі Санжар Асфендияров, Мұхамеджан Тынышбаев ағаларым - бірі дәрігер, бірі теміржол инженері болса да, тарихымызды жазуға шама-шарқынша үлес қосты. Ол кісілер жат пиғылдылардың аяқ-қолымызға ғана емес, ой-санамызға, арман-қиялымызға кісен, бұғау салғанын сезді, түсінді» деген болатын. Міне, сол себепті ХХ ғасырдың басында алаш көшбасшылары төл тарихқа ерекше көңіл бөлді. Бұл игілікті істің басында, әрине А. Ә. Бөкейхан, Байтұрсынұлы, М. Дулатұлы, Қ. Кеменгерұлы, М. Тынышбаев, С. С. Асфендияров, Сейфулин, Т. Рысқұлов және тағы басқа қазақтың зиялылары мен элиталары тұрды. Олар қалыптасқан жағдайға байланысты ұлттық тарихи білімнің қажеттігін ұғына да, сезе білді. Сондықтан олардың алғашында сөйлеген сөздері мен жазған мақалалары газет-журнал беттерінде үнемі жарияланып отырған болатын. Осы жылдары шығарылған «Шолпан», «Историк марксист», «Исторический журнал», «Борьба классов», «Большевик», «Большевик Казахстана», «Жаңа мектеп», «Сана», «Қызыл Қазақстан» сияқты газет-журналдарда ұлттық тарихты оқып-үйренуге арналған арнайы тараулар белгіленіп, онда тарихи білімнің ғылыми жағынан қалыптасуы туралы мәселелер көтерілді. Атап айтатын болса, Ә. Бөкейхан қазақ тарихын жазу үшін алдымен оның мәдени болмысына көңіл аудару қажеттігін жазады. Ол, «жақсы көркем

жырда сол уақыттағы қазақтың болмыс-салты көрініп тұруға лайық (лайық). Тарихтың сара жолы екіге бөлінеді. Бірі бөлек тарихтың пайдаланған соғыс істері. Біздің қазақ білетін тарих осы... Тарихтың екінші түрлісінің (мұны орыс тілінде история культуры дейді) пайдаланғаны – жұрттың болмыс-салты, рухани мәдениетінің дәрежесі. Бұлардың бәрі сол жұрттың сол замандағы тіккен үйінен, киген киімінен, ұстаған аспаптарынан, сөздерінен білінеді. Анық тарих - осы екіншісі. Бұған жем нәрселер (материал) жақсы, шын ақындар шығарған, бұзылмаған жырларда болады» [3] -дейді.

Тарихымызды тану туралы ұлт көсемі Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхан: «Тарих дейтін бұрынғы өткен заманның жайынан сөйлеп тұратұғын, бұрынғы өткен кісілердің ісінен хабар беретұғын бір ілім. Қазақтың көбі оны «шежіре» деп айтады. Бұл заманның ғалымдары тарихты ең оңды мұғалім» деп түсінеді.

Тарих - түзу жөнді үйретуші деп айтады. Тарих халықты түзу жөнге сілтеуші болса, оған дүние де түзушіліктің кітабы. Тіршіліктің жолбасшысы деуге де болады. Келешек күннің қандай болашағын білуге тарих анық құрал болады.

Өзінің тарихын жоғалтқан жұрт, өзінің тарихын ұмытқан ел - қайда жүріп, қайда тұрғандығын, не істеп, не қойғандығын білмейді, келешекте басына қандай күн туашығына көзі жетпейді.

Бір халық өзінің тарихын білмесе, бір ел өзінің тарихын жоғалтса, оның артынша өзі де жоғалуға ыңғайлы болып тұрады. Дүниеде өнге жұрттар қатарында кім қор болмайын, тұқымы құрып қалмасын деген халық өзінің шежіресін имани дәрежесінде ұғып білуге тиіс болады», - деген өсиеті бүгінде де өзінің мәнін жойған жоқ[4].

Ә. Бөкейхан жағрафия қоғамының сүйемелдеуімен кіндік қаны тамған қазақ даласының тарихын көп зерттеген. Тарихи зерттеулері: «Қазақ өлкесінің тарихи тағдыры мен оның мәдени жетістіктері», «Қазақтар» атты монографиялары. Бұл зерттеулерде қазақ өлкесінің тас, қола дәуірінен бергі тарихы, қазақтың мәдени-саяси жетістіктері алғаш рет сараланған. Ә.Бөкейхан ол зерттеуінде қазақ халқының отаршылдық, переселендерге деген қарсылығын, қазақтың ұлт-азаттық күресін, ұлт мүддесін анықтап берген. Бұл кітапта тіл, сөз бостандығы, дін мәселесі де көтерілген.

Келесі тарихи зерттеулер «Қазақтың хандары, сұлтандарының жазба хаттарынан», «Орта жүз ханы Бөкейдің және ұрпақтарының жазба хаттарынан», «Ұлы жүз сұлтаны Сүйік Абылайханұлының хаттарынан». Бұл аталған еңбектерде ХХ ғасырдың басындағы қазақтың ұлт-азаттық көсемі Ә.Бөкейханның қазақтың соңғы ханы Кенесарыға деген ерекше ықыласы көрінеді.

1923 жылы Ташкентте шыққан «Сұлтан Кенесары Қасымовтың тарихына қатысты материалдар» атты зерттеуінің орны ерекше. Ә.Бөкейхан ұлт-азаттық көсемі бола тұра, Кенесары мен Наурызбайдың қазақ елі үшін құрбандыққа барғандарына тағзым етіп өткен. Аталған еңбекте Кенесары мен Наурызбайдың соңғы күндері, қозғалыстың құлдырау себебі сараланған. Бұл – күні бүгін Кенесарының басын іздеген мамандарға жол көрсетер жалғыз ғылыми зерттеу. Тарихшы ғалым Әлихан Бөкейхан сонымен қатар 1916 жылғы көтерілістің де маңызды екенін атап өткен.

1926 жылы орыс тарихшысы, профессор Шестаковпен бірге «1916 -1926» атты кітап жазып шығарған. Бұл кітапта қазақтың 1916 жылғы көтерілісінің башқұрт, өзбек, қырғыз халықтарының да бас көтеруіне себеп болғаны айқындалған.

Ә.Бөкейхан – қазақтың рулық-тайпалық құрылымын зерттеген, қазақтың шежіресін жазған тұңғыш ғалымдардың бірегейі. Осы ретте Павлодар мен Қарқаралы уездеріндегі төре мен төлеңгіттердің шежіресін жазған. Сонымен қатар Ә.Бөкейхан - этнография саласындағы тұңғыш зерттеулердің авторы.

Ә.Бөкейхан – қазақтың мал шаруашылығын зерттеуді ғылыми жолға қойған тұңғыш ғалым. Ә.Бөкейхан бір мақаласында «Қазақтың өсірген әр қойының үстіндегі жүнінен тоқылған тоқыма қазақтың үстіне киім болып ілінуі керек» деген екен. Біз сол сөзді күні бүгінге дейін іске асыра алмай келеміз. Ол ары қарай «Қазақтың қара қойының жүні қазақтың үстіне киім болып киілмейінше, өндірісіміз көтерілмейді» дейді.

Келесі бір мақаласында Орталық Қазақстан жерінің егін салуға қолайлылығы туралы айтады. Ақмола, Қостанай жерінің құнарлығы, егін салуға лайықты екені, қандай егіннің қай түрі қай жерде өсетіні, тіпті оларды суаратын суға дейін жазылған мағлұматтар бар. Сондай мәліметтерді кезінде Н.С.Хрущев пайдаланған.

Батыс Қазақстанда, оның ішінде Каспийде қандай құнарлы жерлер бар екенін, мұнай қай кезде шығатынын да Ә.Бөкейхан жазады.

Мәшһүр Жүсіп болса, «Осы күні шежіре сөйлеп жатқандар: бірі қытай тарихынан переводтап алады. Бірі орыс жазушыларынан переводтап алады. Ол қазаққа қалай шежіре болады? «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би» дегендей анық қазақтың өз ортасында сөйленіп жүрген танымал сөзден алынып жатқан біреуі жоқ» [5] -деп таңданыс пен ренішін қатар білдіреді. Қазақ ойшылдарының бұл пікірлері қазақ тарихын тану үшін материалдық құндылықтар емес, мәдени, рухани құндылықтардың маңызы жоғары екендігін, өз тарихы қымбат екендігін дәлелдейді.

1913 жылы 2 ақпандағы «Қазақ» газетінің бірінші номерінде Ахмет Байтұрсынның «Түрік баласы» деген бүркеніш атпен «Қазақ тарихы» айдарымен жарияланған тізбекті мақаласында: «...Өзінің тарихын жоғалтқан жұрт, өзінің тарихын ұмытқан ел қайда жүріп, қайда тұрғандығын, не істеп, не қойғандығын білмейді, келешекте басына қандай күн туатынына көзі жетпейді. Бір халық өзінің тарихын білмесе, бір ел өзінің тарихын жоғалтса, оның артынша өзі де жоғалуға ыңғайлы болып тұрады. ...Тарих не айтады десеніз оның айтатыны мынау: Біздің бұрынғы бабаларымыздың кім екендігі, олардың дүниеде не істеп, не бітіргендігі, қандай құты барлығы, ол құтты не орынға жұмсағандығы; істеп жүрген ісінің қайсысынан пайда, қайсысынан зарар көргендігі; бұрынғы бабаларымыздың досы-дұшпаны кім екендігі, не себеппен бағы тайғандығы және соған ұқсас істердің барлығын тарих сөйлеп түсіндіріп тұрады», - дей келе, тарихшыларға мынадай талап қояды: «Тарихшылардың мақсаты - уақиғалардың уақытын қана көрсетіп, яки не түрде болған тысқы сиқын көрсету емес, ол уақиғаның болуына неңдей нәрселер, қандай уақиғалар себеп болғанын көрсетіп, ішкі мәнімен таныстыру» [6]. Мұндай ретпен жазылған тарих халықтың басынан кешкен оқиғалардың себеп-салдарын толық түсінуіне, жеңісіне мақтанып, жеңілісінен сабақ алуына мүмкіндік береді.

Ахмет Байтұрсын: «Қазақ» газетінде бүгінгі күнге дейін күрмеуі шешілмей келе жатқан тіл мәселесіне де сол кезде зор көңіл бөлген. «Қазақ деген қашаннан өз алдына ұлт болып, Еділден Ертіске, Оралдан Ауғанға дейін тұтас тұрған халық еді. Арамызға әртүрлі жұрт кіріскенде солармен қатар, атымыз жоғалмай, қазақ ұлты болып тұра аламыз ба? Осы біздің төсекте дөнбекшітіп, ұйқымызды бөлетін нәрсе. Басқа жұртпен араласқанда өз алдына ұлт болып, өз алдына тілі бар, өз тілінде жазылған сөзі (әдебиеті) бар жұрттарға не тұрады. Өз тілімен сөйлескен, өз тілімен жазған жұрттың ұлттығы еш уақытта адамы құрымай жоғалмайды. Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тіл. Сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады. Өз ұлтына басқа жұртты қосамын дегендер әуелі сол жұрттың тілін аздыруға тырысады. Егерде біз қазақ деген ұлт болып тұруды тілесек, қарнымыз ашпас қамын ойлағанда тіліміздің де сақталу қамын қатар ойлау керек. Қазақтың осы күнгі ісінің бетіне қарағанда хәм мұнан былай ісіміздің беті осы болса, қазақ тілі азып жоғалуға ықтимал. Біз келіміз жұрттан кем болмас үшін оқымай тұра алмаймыз. Оқымасак басқалармен қатар тіршілік ете алмайтынымыз сүттей ақ, күндей жарық. Оқығанда ісіміз осы қалпында болса, тіліміздің азып жоғалуы да анық.

...Русша оқығандарымыз қазақ тілінде пікірімізді толық айта алмаймыз, жетпейді, русша жазғанымыз оңай дейді. Қысқаша, русша, мұсылманша оқығандарымыз қазақ тілімен жазуға қорланып, біреуі русша жазады, біреуі әдеби (араби, фарсы сөздері көп кірген тілді айтып отыр.) тілмен жазады. Бұлардың өз тілінен қорынып жиренетін себебі не? Менің ойлауымша, бұл әдеттенуден бірі русша оқып, бірі әдеби тілмен оқып, қазақша жазу әдетінде болмағандық. Әдетінде жоқ нәрсе қалыптан тысқары болып,

басында ерсі көрінеді. Қазақ тілі мен жазу әдетінде болмаған соң русша һәм мұсылманша оқығандарымыз қорынады. Бір-біріне жазған хаттарында қазақша жазбайды. Бұлай істеулері ұнамды емес. Сегіз, тоғыз жасынан оқуға түссе, оқыған тілі басқа болса, оқитын кітабы басқа тілде болса, жазғанда сол кітаптардан үлгі алып жазса, олар қайдан қазақша жазуға әдеттенер? Мұнан былай да осы бетімізбен жүре берсек, бірте-бірте тұтынудан шығып, әуелі қазақша жазу ұят көрінер, онан әрі не болары белгілі. Оқыған жастарымыз қазақ тілінен жиренсе, қарттарымыз мың жасауға болмаса, қазақ тілі жан сақтайтын орын жоқ. Сондықтан бұлтақтамай осы бастан істің бетін тура жіберу үшін анықтап ашатын нәрсе мынау: қазақ тілін сақтау керек пе, болмаса русша болсын, басқаша болсын сөйлеуге жараған соң бәрі тіл ғой, қазақ тілі жоғалса жоғала берсін дейміз бе? Біздің газетіміздің таңбасы «Қазақ», яғни қазақтығымызды сақтау. Қазақтық әрине аты мен тілі жоғалмаса сақталады. Бұл айтқанымыз русша, я басқаша оқымасын деген емес, русша тілін де білу керек. Бірақ өз тілінен жиренбеске керек деген сөз. Тұтынбаған нәрсе жоғалады». Бұдан асып не айтуға болады?

«Қазақтың тарихы» деп аталған мақаласында «...Өзінің тарихын жоғалтқан жұрт, өзінің тарихын ұмытқан ел қайда жүріп, қайда тұрғандығын, не істеп, не қойғандығын білмейді, келешекте басына қандай күн туатынына көзі жетпейді. Бір халық өзінің тарихын білмесе, бір ел өзінің тарихын жоғалтса, оның артынша өзі де жоғалуға ыңғайлы болып тұрады. ...Тарих не айтады десеніз оның айтатыны мынау: Біздің бұрынғы бабаларымыздың кім екендігі, олардың дүниеде не істеп, не бітіргендігі, қандай құты барлығы, ол құтты не орынға жұмсағандығы; істеп жүрген ісінің қайсысынан пайда, қайсысынан зарар көргендігі; бұрынғы бабаларымыздың досы-дұшпаны кім екендігі, не себеппен бағы тайғандығы және соған ұқсас істердің барлығын тарих сөйлеп түсіндіріп тұрады», – дейді.

Міржақып Дулаттың қазақ, қырғыз тарихына арнаған «Тарихи мағлұматтар» деп аталған зерттеу мақаласы Ташкент қаласындағы Түркістан Коммунистік партиясы Кіндік комитетінің баспа органы «Шолпан» журналының 1923 жылы 30 маусымдағы №6-8 санындағы тарихи бөлімінде жарық көрді. Зерттеу мақала қысқа 6 тараудан тұрады. «Қазақ-қырғыздың ата-тегі туралы» атты тарауда тарих кітабы ғылым, білім арқасында ғана дұрыс болатындығы, қазақ, қырғыздың тарихын жазуда «қазақ», «қырғыз», «алаш», «үш жүз» деген аттар қайдан шыққан, қазақ пен қырғыздың тегі кім, бұлар қашаннан бері, өз алдына жұрт болғаны сияқты жұмбақтың шешімін табуға көңіл аударып, «бұл, күнге шейін, қазақ, қырғыз тарихы туралы толық мағлұматтар кемдіктен, қазақ, қырғыздың өз арасынан шыққан зерттеушілер ерте күннен болмағандықтан, соңғы кезде тарихымызды жарыққа шығаруға талаптанған азаматтар әр ағаштың басын бір шалып, құрап-сұрап, өзге жұрттың жазғандарын тексеріп, қараңғыны қармалағандай болып жүр. Сөйткенмен, шын кіріссек, үздіксіз ізденсек, жоқты ойлап шығармағанмен, көмескіні ашуға, барды табуға болар деп сенеміз» дей келе, «тарихи әдебиеттен болсын, халық аузында ертеден сақталып келген қисынды сөздерден болсын, төменгі біздің жазғанымыздың кемін толтырарлық, қатесін көрсетерлік білгендері бар қазақ-қырғыз азаматтары, осы мақаланы оқығаннан кейін, кешіктірмей жазуларын өтінеміз» [7] деп төл тарихымыздың кем тұстарын толтыруға шақырады. Осындай келелі істердің нәтижесінде Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсын, М. Тынышбаев, С.Асфендияров тағы да басқа алаш ардақтылары төл тарихымыздың түгендеуінде ерекше істер атқарды.

«Қазақ-қырғыздың атын, тегін теріс ұғыну» мәселесінде қазақ, қырғыз туралы еуропалық және орыс ғалымдарының зерттеулерінде өздерінің мүддесіне сай, шындықпен жанаспайтын, ұшқары көзқараста жазғандығына тоқталып, «қазақ-қырғыздың атын, тегін, қандай жұрт екенін зерттеп, алдымен жаза бастаған - басқа жұрттың тарихшылары. Бірақ, олар әріден ескеріп, көптен жазып келе жатқан жоқ. Кейбіреулері, кезі келгенде белгілі бір мақсұтпен жазған. Бір парасы ғылымға әуестікпен, шынымен зерттеген. Бұлардың бәрі де, өте кеш кірісіп, бергі екі-үш ғасырлық дәуірлерді ғана болмаса, қазақ-қырғыздың арғы кездегі атын, тегін, өткен өмірін жақсы біле алмай,

әлі күнге шейін жорамалдап келеді. Қазақ жайын білуге еуропалықтар, айрықша орыс білімпаздары, XVIII ғасырдың ортасынан, яғни 1730 жылдар Әбілқайыр хан тұсында Кіші жүз орысқа қарағаннан бері ғана кірісе бастаған. XVIII ғасырдың орта кезінде қазақ жайынан жазған Г. Ф. Миллер, П. С. Паллас, И. Г. Георгий, Н. П. Рычков, Ф. Б. Фишер дегендердің кітаптары шыққан. Бұлар қазақ-қырғыз жайын жете біліп, зерттеді деуге болмайды... қазақтың, қырғыздың тегін әркім әр түрлі жорып, бірінің адасқан ізін бірі басып, көрінеу жалған, болымсыз дәлелдер көрсетумен келген» [7, 396 б] деп атап көрсетеді.

Бұл жөнінде XX ғасырдың басында тарихшы Құрбанғали Халид шетел тарихшыларының қазақтар туралы жазғандарының шындыққа сай келе бермейтіндігі туралы «шетел тарихшылары мен саяхатшылары барған жерінен бірер күн, яки аптада халық аузынан естігендерін жинау әдеттері бар, осы қысқа мезгілде бәрін біліп, жазып, тез бітіріп кеткісі келеді. Ал, біздің бұл жақтың адамдары елдің сырын өзгеге ашқысы келмейді.

Айтса шатастырып, түйінді жерлерін жасырып айтады... Осы себепті еуропалық тарихшылар жазған хабарлар мен басылымдарға біздің жазғанымыз кереғар болса ғажап емес, біз олармен санаспаймыз. Ал оларды мақтап, пайғамбардай сенетіндер жоқ» деп жазады.

Міржақып Дулат «Қырғыздың аты, тегі һәм қашаннан бері жұрт болғаны туралы» мәселені көтере отырып түркі шежіресін жазған атақты Әбілғазы Баһадүр ханның дерегіне сүйене, қырғыздың арғы тегін түріктен шығарып, сол кездегі қырғыздың мекені Селенгі, Ойғыр-Муран өзендерінің (осы күнгі Енисей өзені) арасы болғандығы, қырғыздың орыс, моңғол, жоңғармен де дамылсыз соғысып, соңында әбден мазасы кеткен соң, XVII-XVIII ғасырлардың өлі арасында жоңғардың қонтайшысы орыс өкіметімен бірігіп, қырғызды тықсырып, осы күнгі мекені - Алатауға шығарып жібергендігін, қазіргі таңда осы жерді мекен етіп келетіндігіне тоқталады [7,397 б].

Қазақтың қалай қырғыз атанғандығы жайында Міржақып Дулат орыстардың қазақты қырғыз деп атауының екі себебін көрсетеді. Біріншіден, «бұрын, қырғыз елі Сібірді мекен етіп тұрғанда, Сібірдегі орыстың қалаларын, ауылдарын дамылсыз шауып, мазасын кетіре бергендігі мәлім. Ол, кездерде орыстар «әне, қырғыз шауып кетті, міне, қырғыз келіп қалды» деген күйге ұшыраған. «Қырғыз келеді» десе, орыстың жылаған баласы оянатын болған. Сондықтан орыстың ұғымында «қырғыз» деген сөздің өзі «жау, шабағаншыл» мағынасында орнап қалған. Ал, қырғыздан кейін әрі көп, әрі орысқа бағынбай, өз алдына отырған қазақ жұрты, орысты қырғыздан жаман жәбірлеп, әсіресе, Сібірдің оң тұсындағы облыстарына үлкен зиян келтіре берген соң, қазақты да қырғыздай жек көріп, сөгіс орнына қырғыз (*киргиз*) деп атаған», екіншіден, қазақты орыстың «қырғыз» деуінің жаңағы айтқаннан басқа, тағы бір себебі болған. Алғаш Сібірді мекен еткен орыстар, Сібірді алушының бастығы Ермак, оған ергендері оның тұқымы - бәрі казак (*казак-орыстар-К.С.*) еді. Сондықтан оларға өздерін де казак, қазақты да казак деу қапелімде ыңғайсыздық келтіретін болған. Үнемі «қай казак» деп, айырып отыру қажет бола берген. Міне, сонан бері қазақты қырғызбен шатастыру, қырғызды да «қырғыз», қазақты да «қырғыз» деп атау басталады. Сонан бері, бұл екі елдің шежіресін білмегенде, кейбір тарихшылардан бастап, қазақ-қырғызбен қатынасы кем жұрттардың көбі екеуін де «қырғыз» дейтін болған. Қазақты орыс «қырғыз» деп атайтын болған соң қазақ орысқа бағынып, жазу-сызу, заң-заңның бәрі орыс тілінде жазылғаннан кейін күні бүгінге шейін, қазақтың орысша оқығандарының өзі орысша жазғанда, сөйлескенде қазақты «киргиз» деп әдеттенген» [7 ,398 б].

«Қазақтың аты, тегі һәм қашаннан бері жұрт болғаны туралы» мәселе бойынша Міржақып Дулат қазақтың аты, тегі, қашан халық болып қалыптасты және қазақ ежелгі халық па, құрама ма деген сияқты мәселелерге көңіл аударады. Міржақып Дулат казак тарихын жазған Чулошников, Шоқан Уәлиханов, В. В. Григорьев. В. В. Вельяминов-Зернов, Э. Мейр, Красовский, В. В. Радлов, Л. Ибрагимов, Н. И. Веселовскийлердің

«қазақ құрама, беріде жұрт болған» деген пікірін сынға алап, Фирдоусиге сілтеме жасай отырып, «Қазақтың ескі жұрт екендігі туралы, Фирдоусидің қазақ дәлелін бекерге шығарған ешкім жоқ. Фирдоусидің қазақ жұрты, һәм қазақ хандары жайынан жазғанына 900 жыл өтіп отыр. Әлбетте, қазақ Фирдоуси жазған жылы ғана жұрт бола қоюы мүмкін емес. Сол жылы, қазақ деген жұрт, қазақ жұртының хандары болғаны рас болса, ол жұрт оның аржағында пәлен ғасыр бұрын өз алдына жұрт болуға керек. Фирдоусидің жазғаны осы күнгі біздің қазақ болмай, өзге жұрт болса, ол жұрттың қайда кеткенін бір тарихшы айтпайды. Екінші, қазақ жұртының құрамалығына аты дәлел. Қазақ әр жұртта болған, әр жұрттан наразылықпен бөлініп шыққандардың бәрі қазақ атала берген. Сондықтан, қазақ жұрты да түрік, моңғолдан бөлініп шыққан тұқымдардан құралған деуді дәлелсіз көретініміздің мәнісі-қазақ бөлінуші, бетімен жайылушы, еркіндікті сүюші мағына беретіндігін» атап көрсетеді.

Сонымен қатар, Міржақып Дулат антропологтар Иванский, Харузин, Чугуновтың: «қазақ» құрама, себебі: қазақтың бәрінің түрі бірдей емес», - деген дәлелдеріне «қазақтың бұрынғы хандары, батырлары, билері жеңген елдерінен қатын алмағаны кемде-кем. Жаугершілік басылып, бейбітшілік заман орнағаннан бәрі де қазақ көршілес ноғайдан, башқұрттан қыз алып, құда болуы аса көп болмаса да, бірсыпыра бар. Мәселен, мұндайдың көбірек жері - Жетісу, Семей облыстарында. Бұл облыстарда, «шала қазақ» атанып жүргендердің бәрі, ноғаймен қан араласқаннан болған. Түркістан қазағы арасында, көп болмаса да, сарттан, өзбектен қыз алып, араласқандық бар. Өткен бір-екі ғасырдың ішінде солдаттан қашып, қазақ арасына келген саудамен жүріп қазақ арасында тұрып қалып, қазақ болып кеткен ноғай, башқұрттар, Түркістан, Бұхарадан шығып, қазақ арасына сіңісіп кеткен қожа-молдалар болған. Осы, айтқандардың бәрін қорытқанда, қазақ қаны өзгелердікімен араласып, аз да болса, түріне өзгешелік кіргізгені анық болса керек. Әлгі айтқандардың бәрі, қазақтың бір аймағында иә бір руында ғана болмай, әр елінде, әр жерінде болғандықтан, қазақты антропология жағынан сынаушыларға мұндай түрлері кез келе беруі мүмкін. Қазақтың түріндегі осындай түрлілікті тауып, олар қазақ құрама жұрт деген пікірге келуі де ықтимал. Бірақ, бұған қарап, қазақты XV ғасырда ғана құралып, жұрт болған деуге келмейді. Қазақтың құрамалығы ескі жұрт екендігіне, қарсы дәлел бола алмайды. Қайта құрама бола тұрып, бұл күнде тілі, әдет-ғұрпы, салт- санасы бір кісінің баласындайлығына қарағанның өзінен қазақтың ескі жұрт екендігі, кейіннен қосылғандардың ұйытқысы қазақ екендігі сыпатталады» [7, 399 б] деп қарсы дәлел келтіреді. Міржақып Дулаттың бұл пікірін антрополог О.Смағұлов: «...бұдан 4 мың жыл бұрынғы Қазақстанды мекендеген тайпалардың қаңқа сүйектерін қазіргі қазақтардың қаңқа сүйектерімен салыстырып, арасындағы антропологиялық, генетикалық байланыстарды анықтадым... Қазақтың этникалық құрылымына байланысты батыста адай, Орталық Қазақстанда арғын, Шығыста найман, Жетісу өңірінде үйсіндерді зерттедім. Сол еңбекте қазақтың айтып жүрген үш жүзінің антропологиялық, генетикалық, популяциялық тұрғыдан айырмашылығын анықтаған едім... Әрі аймақтық ерекшеліктерді де қамтыған кешенді зерттеу болды. Нәтижесінде қазақтың биологиялық тұрғыдан жүз, руға қатысты еш айырмашылығы жоқ екендігіне көзіміз жетті. Қазақ деген халық антропологиялық тұрғыдан 4 мың жыл жасап келе жатқан біртұтас бөлуге келмейтін антропологиялық ұжым, гомогендік популяция, яғни биологиялық, генетикалық ұлттық бірлікте», деп іс жүзінде дәлелдеп берді [8].

Қошке Кеменгерұлының «Қазақ тарихынан» еңбегі ел қалай отарланды, орыстандырудан туындаған қысымға қазақтар саяси және рухани тұрғыдан қалай қарсылық жүргізді және де ұлттығын сақтап қалуда тұтас дәуірлердің қандай қилы тарихи өткелдерінен өтті деген ділгір мәселелерді тануда отандық тарих ғылымында алғашқы әрі тың қадам жасауымен құнды. Сондықтан аталған кітапты 1927 жылы М.Әуезов «Тарихтың дәл суреттерімен толығырақ танысамын деген кісі болса, қазақ тілінде шыққан Халел Досмұхамедұлының «Исатай - Махамбет» жырының басына жазған баяншысы мен Қошмұхамбет Кеменгерұлының «Қазақ тарихынан» деген

еңбектерін қарап өтсін дейміз» деп бағалаған болатын[9].

«Қазақ тарихынан» кітабының «Меңгеру жайы» атты бөлімінде «Қазақ кірейін деп кірген жоқ, қалмақ, башқұрт, қазақ-орыс, жоңғар талқысынан еріксіз кірді. Петр Великий: «Қазақ даласы - Индияға кіретін қақпа болды» деп, Сібірдің губернаторы Гагаринге «Қазақпен қатынас жаса» деп бұйырды... Еділ қалмағын қысып, Жем мен Жайықтың арасына орныққан кіші жүз Орал қазақ-орыс пен қалмақтан қағажу жеп, ілгері баруға Руссиядан қорқып, кейін қайтуға Жоңғардан қорқып, екі оттың арасында қалып, амалсыздың күнінен Руссияға бағынды», - деп қазақтың өз еркімен емес, керісінше Ресейдің қазақ жерін мәжбүрлеп қосып алғандығын ашып көрсетеді. Бұл пікірді қазіргі кезде ғылыми айналымға енген тарихи деректер толықтай растайды. Сол арқыл күні кешеге дейін қиястықпен бұрмаланып келген «ресми» тарихымыздың талай ақиқатына қаныға түсеміз де Ресейге «өз еркімен» «қосылған» халқымыздың басынан өткерген күрделі кезеңдердің қилы асуларындағы тағдыр-талайын танимыз.

Қ.Кемеңгерұлы халқымыздың отарлану тарихын тарата баяндай отырып, Ресей империясы тарапынан жүйелі жүргізілген орыстандыру саясатының түпкі мақсатына үңіледі. Мәселен, «19-ыншы ғасырдың басында қазақты шоқындыру саясаты туды. Мұны орындау үшін ел арасына миссионерлер шыға бастады. Бұлардың ісі ұлттыққа зияндығы сезіле бастаған соң, қазақтар қарсы құрал қылып, ісләмға өте бейімдеді» деген пікірімен орыстандырудың түрлі айла-шарғысының бірі шоқындыру арқылы ұлттық ділден айыру болғанын, діни наным-сеніміне жасаған қылмысын ашып көрсетеді.

Зерттеуші қазақ даласында миссионерлік мектептер ашылғанын айта келіп, қазақтарды орыстандыру - Ресей империясының басты мемлекеттік ұстанымы болғанын «Қазақтың өзінен миссионер жасалмақшы болды. Бері келе христиан дінін «идеал» қылып ұстаған миссионерлер хүкіметтің саяси құралы болды. Хүкімет бұратаналарды орыстандыру жолына өте қызу кірісті. Еуропа соғысының алдында 1912 жылы Святейший Синодтың мынадай пікірі болды: «Бір қазаққа екі орыс көрші болса, қазақ кедейленеді. Содан барып қазақты орыс қылу оңай» деген деп ой түйеді[9, 204 б].

Отаршылдық саясатқа деген ұлт-азаттық қозғалыстардың тарихи мән-мағынасын бағалаудағы Қошке тұжырымдары да терең. Мысалы, кітаптың «Қарсы қозғалыстар» бөлімінде Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілісті «Кенесары қалың қауымға қауға түскен бір шағым оттай болып, халықтың толқынын көтеріп жіберді»[9,235 б], деп бағалайды. Ұлт наразылығына қатысты құнды тарихи деректер келтіре отырып, жеңіліс себептерін зерделейді, тарих тағылымына үңілдіреді.

«Қазақ тарихынан» еңбегінің қай тарауы болсын қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік өмірінің ең өзекті мәселелерін жан-жақты да терең білгірлікте талдауымен назар аудартады. Қазақ психологиясына (*жан-дүниесіне*-) отаршылдық танған жат өзгерістер мен орыстандырудан өрістеген оспадарлықтардың да «қазақ тұрмысында шаруа, рухани, мінез тарауларына үлкен із қалдырғаны» кеңінен қарастырылып, өмірдің өзінен алынған нақты мысалдармен негізделеді.

Жалпы, жан-жақты дарын иесі Қошке Кемеңгерұлының отандық тарихтағы «Қазақ тарихынан» атты іргелі зерттеуі отаршылдық саясат зардаптарын терең тануымызға, ұлтсыздандыруға бой алдырмаған отаншылдық рух асқақтығын байыптауымызға мүмкіндік беретін іргелі еңбек. Ұлт зиялыларының тарихи еңбегін «Бұл ретте олар өткен тарихты қызықтаудан, оны әсерлеуден алыс болып, керісінше, оған риясыз шындық тұрғысынан дәл баға беруге тырысты» деп тарихшы-ғалым Мәмбет Қойгелді [10] бағалағандай, қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік мәселелерін рухани өмірдің өзекті салаларымен тығыз сабақтастықта зерделеген Қошке Кемеңгерұлының «Қазақ тарихынан» атты еңбегіндегі тұжырымдары шынайы тарихи санамызды жаңғыртуымен құнды.

Біз Ә.Бөкейхан, А. Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Қошке Кемеңгерұлының еңбегіне талдау жасау барысында олардың тарихшы болмаса да, «мүйізі қарағайдай» тарихшылардың жүгін көтеріп, қазақтың «өзін-өзі тану» мәселесін алғаш көтергендердің

бірі екендігіне және ғылыми тұжырымдарының тарихи шындыққа етене жақындығын байқадық. Себебі, ғалым, әдебиет сыншысы, қоғам қайраткері Рымғали Нұрғали айтқандай: «Алаш қайраткерлері табиғатынан асыл туған, айрықша дарынды жандар. Олар сол сөнбес отты нәрсіз іске, аз күндік мақсатқа, өкінішті атақ-даңқ алуға, қайырсыз байлық-дәулет табуға емес, ұлтқа қызмет ету деп аталатын мәңгілік арманға жұмсаған»[11]. Осы тұрғыдан алғанда Алаш ардақтыларының бұл еңбектері қазіргі таңда да қазақ тарихы мәселелерімен шындап айналысқысы келетін тарихшы - ғалымдар үшін «азық» әрі өзекті болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н. Ұлы даланың жеті қыры. //Егемен Қазақстан. 20 қараша 2018 жыл
2. Шоқай М.. Таңдамалы.1-ші том. Алматы: «Қайнар». 1998. 226 бет
3. Бөкейханов Ә. Таңдамалы шығармалар. Алматы.1995. 302 б.
- 4.Бөкейхан Ә.Н. Шығармаларының 7 томдық жинағы. Астана: «Сарыарқа» БҰ, 2009. 555 б. III том
5. Көпеев М.Ж. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 10 том. Павлодар: НПФ «ЭКО», 2007. 445 б.
6. Алдамжар З. Тарих: Пайым мен тағлым. Алматы: «Арыс», 2002. 214 б.
7. Шолпан (араб әріпінен аударған Карибаев С.Ө.) Алматы: «Ан-арыс» баспасы. 2010. 440 б.
8. Самгулов О. «Этническая геногеография Казахстана» (серологические исследования) А., 1977. 325 с.
9. Кемеңгеров Қ. Таңдамалы. Алматы: Қазақстан,1996, 296 б.
- 10.Қойгелді М. Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры (XVIII-XX ғғ.). Зерттеулер. Алматы: «Жалын» ЖШС, 2004. 400 б.
11. <http://qazaqtimes.kz/post/1336>. Нұрғали Рымғали

Аннотация: В рамках национального духовного обновления и на основе национального кода следует обратить особое внимание изменению сознания, с помощью богатого опыта, накопленного в недрах истории. К сожалению, наша собственная история времён царской России, говоря словами Д.Неру, является историей колониальной страны, написанной колонизаторами, а в советский период была искажена классовым подходом.

Каждый народ и государство пережил путь переосмысления своей истории. Переосмысление казахской национальной истории и его научная систематизация началась впервые 20-30-годы XX столетия. У истоков этого благородного дела стояли А. Букейхан, А. Байтурсын, М. Дулатулы, Қ. Кемеңгерулы, М.Тынышбаев, С.С.Асфендияров, Сейфулин, Т. Рыскулов, а так же другие представители казахской интеллигенции и элиты.

Несмотря на сложившуюся ситуацию, они первыми осознали и почувствовали необходимость национальной истории. Именно поэтому они постоянно публиковали свои научные статьи на страницах газет и журналов. В эти годы издавались журналы и газеты, такие как «Шолпан», «Историк марксист», «Исторический журнал», «Борьба классов», «Большевик», «Большевик Казахстана», «Жаңа мектеп», «Сана», «Қызыл Қазақстан», где имелись специальные главы, посвященные обучению национальной истории, на страницах которых поднимались вопросы формирования исторической науки.

Abstract: Within the framework of the national spiritual renewal and on the basis of the national code, special attention should be paid to the change of consciousness, with the help of rich experience accumulated in the depths of history. Unfortunately, our own history of the times of Tsarist Russia, in the words of D.Neru, is the history of a colonial country written by colonizers, and in the Soviet period was distorted by a class approach.

Every nation and state has experienced the path of rethinking its history. The rethinking of the Kazakh national history and its scientific systematization began for the first time in the 20-30s of the twentieth century. At the root of this noble cause were A. Bukeikhan, A. Baitursyn, M. Dulatuly, Қ. Kemengeruly, M. Tynyshbaev, S. S. Asfendiyarov, Seifulin, T. Ryskulov, as well as other representatives of the Kazakh intelligentsia and the elite.

Despite the situation, they were the first to realize and feel the need for a national history. That is why they constantly published their scientific articles on the pages of newspapers and magazines. Magazines and newspapers such as Sholpan, Marxist Historian, Historical Journal, Class Struggle, Bolshevik, Bolshevik of Kazakhstan, Zhana mektep, Sana, Kyzyl Kazakhstan », Where there were special chapters devoted to the teaching of national history, the pages of which raised questions of the formation of historical science.